

Формули достовірності в демонологічних переказах

Евеліна Рудан

УДК 398.41

There are certain units of text, that specify on veracity represented or demonstrate a faith in veracity. These units of text we will name the formulas of authenticity and will try to ground essence of this term, define, what types of formulas of authenticity are used in demonology translations, what method retell and retell incarnate them in, and also the function of persuasion comes in what method true.

Keywords: veracity, faith in veracity, demonology translations, function of persuasion.

Postoje neke jedinice teksta priče koje tu istinitost ili vjerovanje u istinitost pokazuju ili kojima je funkcija da je ostvaruju. Te jedinice teksta nazvat ću formulama vjerodostojnosti i pokušati objasniti opravdanost tog termina, razlučiti koje se to vrste formula vjerodostojnosti upotrebljavaju, kako ih pripovjedači i pripovjedačice oblikuju te kako ostvaruju svoju funkciju uvjeravanja.

Osnovne riječi: istinitost, formule vjerodostojnosti, demonološke predaje, funkcija uvjeravanja.

Однією з важливих жанрових особливостей переказів, зокрема й демонологічних¹, є наявність виразів, що засвідчують правдивість змісту² (містять точні датування, детальні роз'яснення щодо місця події та посилання на свідків), а також повідомлення, які вказують на достовірність інформації. Ліліана Маркс наводить приклади таких висловів: точне датування подій у вступній частині переказу, звичні вступні формули, як-от «Говорять..., розповідають..., кажуть..., люди подійкують..., їй-Богу, я чула..., дехто вважає..., народ каже..., за давньою традицією..., чистісінька правда..., далі / потім / а ще...», чи посилання оповідача безпосередньо на свого попередника: «Так само дід переповідав...». Заклучні речення підсумовують, резюмують представлену дію і мають на меті підтвердити достовірність, наголосити на певних змістових нюансах розповіді: «Звідси, кажуть, і назва Загреба; І тоді це поселення... було назване Шестинський Кралевац, бо тут король був...»; вони можуть підкреслювати свідоме дистанціювання оповідача від питання правдивості / неправдивості змісту: «А вже чи правда це, чи ні, я того не знаю...» [28, s. 27–28]. Дослідниця Л. Маркс наголошує на тому, що такі приклади, «звичайно, не гарантують фактичної правдивості змісту, і часто самі недостовірні, але вони є стилістичним елементом переказу, його жанровою характеристикою» [30, s. 28].

Такі вислови є не лише типовою особливістю цього жанру і його невід'ємним стильовим елементом, але й тією показовою ознакою, яка відрізняє переказ від казки і споріднює його, наприклад, із жанром фаєнди³. І все ж, саме певний ступінь амбівалентності цих висловів, який часто простежується в історичних, а ще частіше – завдяки особливому статусу, який вони мають, – у демонологічних переказах, є тією своєрідністю, яка, безумовно, відрізняє формули достовірності в переказах – і історичних, і демонологічних – від, скажімо, висловів достовірності у фаєндах. Винятковий статус демонологічних (міфічних) переказів полягає у ставленні до них оповідача і реципієнта. Коли повістяр розповідає щось в іншому жанрі чи в іншій усно-літературній формі, він ризикує лише зажити слави гарного або поганого оповідача, коли ж ідеться про демоноло-

гічні перекази, він ставить під загрозу особисту репутацію, оскільки глибока обізнаність у надприродних, потойбічних явищах швидше викликає глузування, ніж захоплення (особливо в сучасний період). Саме тому і розвиваються та набувають нового життя численні формули достовірності, зокрема й ті, що демонструють певну амбівалентність і відмежування.

Бажання виявити зв'язок між віруванням і переказом залишається актуальним навіть тоді, коли їх реальне співвідношення вже не переконає ні оповідача, ні реципієнта, а також якщо мовцеві і слухачеві дедалі важче визначити критерій достовірності – «він дуже тонко, філігранно відтворюється в окремих висловлюваннях при переказі» [7, s. 23].

Віра в правдивість подій може втілитися на рівні ставлення реципієнта і/або оповідача до історії, а також на рівні самого тексту. Якщо ж бути більш точним, то в першому випадку вона може реалізуватися, а в другому – має реалізуватися, оскільки це закладено в самому жанрі, власне, на цій характеристиці і побудована індивідуальність цього жанру. За класифікацією А. Дундеса [15, s. 20–33], перший випадок можна віднести до статусу контексту. Його в нашій статті ми детально розглядати не будемо, лише торкнемося цього рівня, коли будемо характеризувати наступний рівень – той, на якому ця віра реалізується, тобто текст (відповідно до згаданої класифікації Дундеса – текст і текстура).

Зважаючи на вищесказане, можна зробити висновок, що існують певні одиниці тексту, які вказують на правдивість зображуваного чи демонструють віру в це. Їх ми назвемо формулами достовірності і спробуємо обґрунтувати суть цього терміну, визначити, які типи цих формул використовуються, у який спосіб оповідач їх утілює та як реалізується функція переконання.

Для попереднього аналізу були використані власні рукописні матеріали автора (200 вибраних переказів демонологічного типу⁴), які є результатом польових досліджень в Істрі за період з 2000 по 2003 рік. Залучення до ґрунтового дослідження особисто зібраних матеріалів пояснюється тим, що пізнання конкретного розповідного контексту чи ситуації, на нашу думку, є важливим

для встановлення причини: з яких міркувань певний текст переказу постав саме з тими даними і саме з тих речень, а головне, як це вплинуло на формування необхідних параметрів формули достовірності. Аналіз зібраного авторкою матеріалу дає також можливість краще проконтролювати контекстуальні⁵ впливи на текст⁶.

Стосовно терміну «формула достовірності» можуть виникнути окремі зауваження. Так, не всі вирази, які підтверджують правдивість чи висловлюють сумнів, є формульними висловами, як-от: «Так розповідали...», «Зараз я вже й не знаю, чи так це було, чи ні» та ін. Однак цей термін видається нам найбільш прийнятним, зокрема, якщо поняття формули розглядати ширше, ніж «деякі слова у віршованій або прозовій формі висловлення, які завдяки частому повторюванню стають типовими – не в розумінні статичності, а в значенні активної творчої функції» [5, s. 35]. Таким чином, формулами достовірності ми називаємо ті фрагменти переказу, що підтверджують описану подію, тобто ті частини тексту, у яких реципієнтам опосередковано або безпосередньо гарантується правдивість. Під безпосередньою гарантією розуміємо прямі засвідчення істинності подій, а під опосередкованою – ті судження, які виконують функцію запевнення, хоча прямо і не стверджують, що розказаний випадок є реальним. Приклад безпосередньої гарантії: «Отож, це правда» [46] або «Так, це достеменно правда, воістину є так» [46], а непряма гарантія: «коли він прийшов до своєї сестри, а його сестра була моєю сусідкою тут, де я зараз живу» [46] або «Якось улітку, коли мені було дев'ять років, ми з моєю двоюрідною сестрою ходили за коровами, вівцями, і осел у нас був вдома» [40].

У наведених прикладах правдивість опосередковано передають вирази, у яких оповідач веде мову про себе («ми з моєю двоюрідною сестрою»), час («дев'ять років»; є можливість підрахувати, у якому саме році це було) та місце (яке і нині можна побачити і з яким оповідач пов'язаний: «тут, де я зараз живу») як гарантії, завдяки чому з'являється можливість стверджувати, що розказана подія є вірогідною, бо наявні в розповіді деталі забезпечують відповідний ступінь достовірності.

До наведеного опису й визначення варто додати, що, окрім гарантування правдивості і запевнення в реальності події і переживань, про які йдеться, формули достовірності також можуть виражати сумнів, обережність, невпевненість, тобто відступ від гарантії достовірності або певну амбівалентність, наприклад: «Може, було це, а може, й ні» [43] або «Можна думати що завгодно, чи буває таке, чи ні, либонь, хтось мав ту здатність, той електричний струм, ту силу» [43]. У другому прикладі двоякість виникає внаслідок експлуатації можливостей раціональних пояснень («електричний струм»). Функція цієї амбівалентності, з одного боку, може полягати в захисті репутації оповідача як чесної людини (найпоширеніший варіант), а з другого, може призвести до зміни статусу переказу. Таким чином, історію, покладену в основу переказу, уже й самі оповідачі сприймають не як фактичні події, а як фікцію. Про це ще йтиме мова далі, а зараз наведемо фрагмент, у якому мовець сам

позиціонує свою історію як інший жанр: «Та це легенда, і я в те, знаєш, не вірю» [43]. Звичайно, тут не йдеться про легенду в її усталеному науковому тлумаченні⁷, мова про те, що в очах оповідачки переказ змінив свій статус, і вона сама розрізняє два види своїх історій: істинні / правдиві та всього-на-всього оповідки / легенди. Зрештою, якою б не була причина цієї амбівалентності, сама її наявність вказує на необхідність виразити ставлення до правдивості розповіді.

Одна з цікавих формул достовірності, окреслена максимально обережно, звучить так: «Не те, щоб я чула, як про це розповідалося, але був собі морок»⁸ [45], а переказ з подібним початком завершується такою формулою достовірності, як «*via negativa*» («Я цього не бачила»). Природно виникає запитання: якщо оповідачка цього не бачила і не чула, як про це розповідали, звідки тоді їй відомо, що «був собі морок»? Однак, скільки б не здавалося, що вище процитовані вирази не гарантують вірогідності або заперечують її, до формул достовірності їх залучає сама потреба в такому визначенні. Цей приклад лише певною мірою демонструє, до якої межі простягається можлива амбівалентність формул достовірності.

Оповідачі досить часто використовують формули достовірності і в тих переказах, що їх вони самі визначають як легенди або «всього-на-всього історії».

У ще одному прикладі⁹ легітимізація історії як легенди відбувається не лише на рівні буквального визначення її як такої в метанаративному вступі до переказу, але й за допомогою іронічної інтонації (яку не може передати розшифровка запису), з якою виголошується метанаративний коментар усередині історії: «не знаю, звідки вони те каміння приносили». А проте саме ця історія та її метанаративний вступ демонструють, як переказ і його вербальний контекст (навіть коли сама оповідачка називає його легендою, маючи на увазі неправдиву й неймовірну історію) зберігають текстуальні сигнали, що засвідчують достовірність історії. Зокрема, йдеться не тільки про те, що правдивість вказаної місцевості можна перевірити, бо вона своїм матеріальним існуванням підтверджує достовірність, але й про майстерно вплетене пояснення тієї обставини, що поблизу не було каменів такої величини, і тому наявність тут такої великої скелі справді видається дуже дивною.

Аналіз текстів показав, що формули достовірності можна поділити на такі типи: формули достовірності часу, формули достовірності місця (простору), формули достовірності (від) свідка та формули достовірності (від) оповідача. Перші два різновиди є невід'ємними складовими самих сюжетів, а третій і четвертий можуть бути метанаративними, але «під час самої розповіді становлять з нею функціональне ціле» (так М. Бошкович-Стуллі говорить про вступні та заключні формули в казці [5, s. 38]). Формули достовірності, на відміну від решти формул в інших уснолітературних жанрах, можуть бути озвучені і в контексті оповідної ситуації з розмови, яка відбувається до або після того, як розповідається історія. Формула достовірності, яка стосується однієї розповіді, може завершувати іншу історію чи вся ця історія може виконувати роль формули достовір-

ності першої. Так, оповідачка Кате Кухар із Жарова на місці формули достовірності у своєму «хронікаті» з фрагментом про сорочечку хресника¹⁰ вмістила цілих два перекази, які разом – один у вигляді мемората (розповідь-спогад), а другий у вигляді фабулата (бесіда-розповідь про подію) – слугують гарантантами достовірності першого з наведених тверджень [50].

1. Формули достовірності часу стосуються тих фрагментів тексту, у яких визначається час події. На нього може вказувати і певний об'єктивним критерій, наприклад, точна дата або година: *«це було шістдесят п'ять років тому»* [43]. Таке визначення трапляється доволі рідко, частіше наявне інше, що включає об'єктивний критерій і водночас містить формулу свідка. Наведена цитата є прикладом такого випадку, оскільки повністю вона звучить так: *«Мені було десять років, це було шістдесят п'ять років тому, зараз мені сімдесят п'ять»* [43]. Оповідачка є водночас і дійовою особою цього переказу, тому ця формула посилена втричі: передусім тут присутній об'єктивний часовий критерій – *«шістдесят п'ять років тому»*, далі – релятивний і матеріальний критерій (оповідачка посилається на себе і свій вік, а сама вона зараз тут, перед реципієнткою, перебуває з нею в комунікативному зв'язку, тож немає причин їй не вірити, тому ланцюг імпліцитних заповнень побудований таким чином: оскільки я тут справжня перед тобою, то достовірне і моє минуле, і те, про що я розповідаю) і, насамкінець, ще одним посиленням достовірності є те, що оповідачка виконує роль дійової особи переказу. Схожий на цей і такий приклад: *«Це сталося в роки мого дитинства, до мого п'ятнадцятиріччя, отже, це вже... о-хо-хо! сорок з лишнім років минулого»* [40]. Оповідна стратегія тут подібна до запропонованої в першому з наведених прикладів. В обох випадках часова формула міститься на початку тексту переказу, завдяки чому в тексті вона може трактуватися і як метанаративна; справжня історія починається дещо пізніше. Інший випадок, коли оповідач у те саме речення включає і формулу достовірності, і початок зв'язки: *«Якось улітку, коли мені було дев'ять років, ми з моєю двоюрідною сестрою ходили за коровами, вівцями, і осел у нас був вдома»* [40].

Час може визначатися й годинами: *«Близько полудня, об одинадцятій годині»*¹¹ – *завжди переповідали, що це найгірший час»* [46]. Наведення точного часу в цьому прикладі опосередковано ділить достовірність на два рівні – текстуальний (його імпліцитне послання таке: якщо нам відомий точний час, коли подія відбулася, тоді й вірогідність того, що це трапилося, є менш сумнівною) та дотекстуальний, або контекстуальний: вірування, що лежать в основі цих переказів¹², містять інформацію про одинадцятую годину (частіше вночі, ніж вдень), як небезпечну, і реципієнтам, обізнаним з контекстом, це зазвичай відомо. У цій конкретній оповідній ситуації для інших реципієнтів переказу (сестер і племінниць оповідачки, які лише частково виконували функції реципієнток, оскільки кожна з них на деякий час виходила) пряме метанаративне доповнення *«завжди переповіда-*

ли, що це найгірший час» було б непотрібне. Для них це значення вже вплетене в повідомлення, що це було *«об одинадцятій годині»*. Тим часом оповідачки моя компетентність як реципієнта не зовсім відома, тому вона використовує це доповнення, щоб і мене ввести в курс справи, одночасно застосовуючи формулу достовірності свідка – *«завжди переповідали»*. Ця формула, призначена для тих реципієнтів, які розуміють її з попереднього повідомлення, служить водночас і нагадуванням, і підтвердженням достовірності.

Посилення формул часу може здійснюватись і шляхом їх повторення, тобто коли вони функціонують як обрамлення історії або як вступна (*«Коли я йшла близько першої ночі, чуєш ти, десь між першою і опівночі чи десь так приблизно»* [49]) і заключна формули (*«Це було близько півночі, о першій ночі, повторюю»* [49]). У зроблених раніше записах переказів з Істри [2] формули достовірності часу рідко містять чіткі вказівки на дату або рік; нам трапився лише один приклад прямого датування, у якому згадується конкретний рік [2, s. 138], і зразок опосередкованого інформування, коли оповідачка згадує свій точний вік [2, s. 144], що, власне, є комбінацією часової і формули свідка. Натомість часто зазначаються проміжки часу, уже адаптовані традицією як небезпечні або особливо цікаві, з погляду надприродних явищ на кшталт певного часу дня і ночі. Білокації і зоометаморфози (муха, миша) зазвичай відбуваються близько полудня [2, s. 144, 145, 146]. Точні часові параметри події опосередковано ділять достовірність на два рівні: на першому точність інформації гарантує той факт, що справді існував звичай полуденного відпочинку на подібних роботах (косовиця, жнива), а на другому вірогідність засвідчує сама точність зазначеного часу. Для незвичайних зустрічей часто використовують і більш загальні визначення, як-от *«однієї ночі / якось вночі»* або *«вчора увечері»* [2, s. 150, 152, 153]. Хоча, крім цих, менш чітких визначень, є й такі, які, подібно до наведеного прикладу з новіших записів, точніше вказують час (що його традиція неодмінно пов'язує із загрозливою активністю): *«Це було близько пів на дванадцятую вечора»* [2, s. 153]. Таке акцентування на відомому у фольклорі небезпечному часі (чи то протягом доби, чи то в річному циклі), звичайно, наявне і в записах переказів з інших регіонів [23, s. 906]. Добірка переказів, опублікована Л. Маркс [30, s. 256–347], показує, що часові формули достовірності з точним датуванням частіше трапляються в письмових текстах (Крчелич, Єранд, Ткалчич, Лашовський), хоча є й приклади записів усних переказів, які більш-менш точно визначають час події [30, s. 285, 294]. У переказі, записаному студенткою Сузаною Блізнец у 2005 році, оповідачка Міліца Марич (1986 р. н.) формули достовірності часу розташовує таким чином, що вони справді набувають подвійного характеру – ефекту достовірності і почуття жаху, коли мороз іде по шкірі (мовиться про специфічний звуковий супровід повідомлення про смерть близької людини): *«... було це в 2001 році, десь перед Різдом, авжеж, напередодні Святвечора. Сиділи ми всі в хаті за сніданком, вхідні двері до хати..., звичайна річ, були зачинені. [...]*

Наступного дня був Святий вечір, ідесь близько восьмої години ранку задзвонив телефон...» [35, s. 38].

2. Формули достовірності місця (простору) стосуються тих частин тексту, у яких є посилання на знайому територію, місцевість, де відбулася описувана подія, або на відомі терени, певним чином пов'язані з подією, оповідачем чи з будь-якою дійовою особою переказу. Наприклад: «*Йшов я в Савіченку купити собі одяг*» [44]; «*А ті хресники, що з Рієки приходили..., та й відвезли його в Пулу*» [46]; «*вона якраз було йшла у Крницю*» [46]; «*І вранці її знайшли біля Фоли*» [49]; «*Це було в Йопі, не будь я уродженка Кранця, коли це не було в Йопі*» [47]. У всіх наведених прикладах оповідачі посилаються на місце, знайомі усім реципієнтам, і ця обізнаність підсилює достовірність. Завдяки загальній поінформованості щодо певної місцевості (на рівні конкретної оповідної ситуації) детальніші пояснення не потрібні. Якщо місце, на яке посилається оповідач, невідоме комусь із реципієнтів, то формула достовірності може бути розширена за рахунок посилання на місце, яке вже напевне відоме всім: «*знанацька вони опинились аж вище Малиніної¹³, над Рашею*» [46] і далі: «*Голос долітав з боку Малиніної, там кроків, може, зі сто буде від Раші до того Рука, куди ми ходили по воду*» [46]. Приклади із Сутиванця демонструють, як вміло оповідачка користується конкретним розповідним контекстом і (не)компетентністю принаймні однієї реципієнтки, щоб розширити просторову формулу достовірності. Так, для інших опитуваних із цієї конкретної розповідної ситуації посилання на Малиніну було б достатньо, оскільки вони знають, де вона розташована, знають, що це над Рашею, і принаймні одна з них (сестра оповідачки) знає, що Рук – це та місцина, куди вони «*ходили по воду*»; а втім, одній з реципієнток (у цьому випадку – я) це не відомо, і на неї розраховані подальші пояснення. Саме про такі ситуації ми вели мову, говорячи, що конкретний розповідний контекст і розповідна ситуація потрібні, аби встановити, чому певний текст переказу сформувався саме з тим, а не іншим змістовим наповненням. Хоча можна припустити, що оповідачка повідомила б цю інформацію, навіть якби всі реципієнтки були однаково обізнаними і контекстуально компетентними. У такому разі функція розширення просторової формули достовірності полягала б лише в її підсиленні. Оповідачка під приводом необхідності надання мені (як недостатньо обізнаній реципієнтці) детальніших пояснень розширила формули достовірності у вигляді фрагмента тексту, який нібито призначений для однієї особи, а насправді вона цілком свідомо адресує його й усім іншим. Щоб бути цілком послідовними при поясненні цього прикладу, варто звернути увагу й на те, що роз'яснення «*куди ми ходили по воду*» є водночас і формулою достовірності свідка, яким тут є не лише оповідачка як частина цього ми, але й одна з реципієнток – її сестра, яка брала участь у тому ходінні по воду. Приклади з більш ранніх записів переказів в Істрі: «*копанка Старичиця*» [2, s. 150]; «*десь поблизу Пазина*» [2, s. 151]; «*недалеко від Дупців*» (село. – Авт.) [2, s. 148]; «*Нане Жакула з Кортини*» [2, s. 144]; «*біля Рачої Васи*

(село. – Авт.) [2, s. 145]. Звичайно, подібні приклади є і в записях переказів з інших районів: «*Покійний Мате Юрич... з Безера [...] вдарив його ногою під отими Томашевими мурами, що їх зараз Лаїч орендує*» [8, s. 413]. Та обставина, що Лаїч зараз орендує ці мури, зовсім не свідчить про достовірність пригоди з Юричем, однак, як і в деяких інших випадках, майстерніші оповідачі такі деталі обов'язково використовують і залучають до історії, незважаючи на те що як такі вони не можуть ні підтвердити, ні заперечити події з розповіді.

Таким чином, посилання на територію, місцевість або місце забезпечує високий ступінь достовірності, оскільки передбачає можливість перевірки наведених фактів¹⁴. Локації загалом легко перевірити, а оповідна логіка формул достовірності місця реалізується так: якщо й сьогодні існує вказане місце, і якщо ти (слухач) можеш його побачити, відвідати, то й подія, про яку йде мова, набуває більшої вірогідності.

3. Формули достовірності свідка – це фрагменти тексту, у яких гарантією правдивості події є посилання на свідків. Ці формули, як правило, є найпоширенішим способом уведення свідків у текст¹⁵. Звичайно, майстерність включення і виправдання їх присутності в розповіді значною мірою залежить від навичок та вмінь оповідача. На основі проаналізованого матеріалу, залежно від того, хто чи що виконує роль свідка, їх можна поділити на: а) усну традицію, б) особу або осіб, в) письмові джерела (сьогодні – електронні засоби).

Формули достовірності, у яких свідком є традиція, мають досить високий ступінь мовної фіксації і повторюються без суттєвих змін, а в їх основі лежать дієслова *розповідати* і *говорити*, найчастіше – в минулому часі: «*Насправді говорилося*» [43], «*Тим часом говорили*» [46], «*Ось так розповідали про морока*» [49] або в теперішньому: «*(Бо так) розповідають*» [40]. Теперішній час переважає в ранніх записах [2, s. 134, 135, 155]. У таких формулах може вживатися і дієслово *вважати*: «*Завжди вважали, що він гарна людина*» [49], «*Колись давно вважалося, що він має хвіст. Тепер як я можу знати, що він має, а чого не має? Я ж його не бачила*» [49]. У всіх наведених фрагментах неназваним суб'єктом дії є традиція, тобто «*старші*», «*старі люди*», «*наші предки*» як носії цієї традиції. Вступ «*колись давно*» з останнього прикладу нагадує казкову формулу, але він має іншу функцію; тут йдеться не про якийсь абсолютний час, який існує поза нашим часом і з ним не пов'язаний (як у казках), а про час, необхідний традиції, аби певне вірування укорінилося і почало використовуватися як широка інформація при побудові структур переказів.

Способом вираження формул достовірності для свідків, коли йдеться про посилання на традицію, є також конструкції з часткою *що*, у яких пропущений *verbum dicendi*: «*...що вона їздила [...] і що вона мала [...] і що вона ходила. Що вона була в білому і що зупиняла транспорт. Чоловік, що її перев'язав, і [...] що затримався [...] щоб її це...*» [39]. В усіх наведених зразках пропущені можливі дієслова на позначення процесу мовлення: «*говорять, що*»; «*казали, що*»; «*я чула, що*». Такий спосіб

вираження має щонайменше три функції: 1) вказує на те, що це переказ, що, власне, і свідчить посилення на традицію як на свідка; 2) демонструє ставлення оповідача до тексту, яке виражається в її намаганні дистанціюватися від історії, яку вона зараз розповідає; і цей спосіб вираження також вкладається у формули достовірності (амбівалентного типу), у конкретному випадку – у формули достовірності оповідача, оскільки виражає також його ставлення до тексту розповіді; 3) виконує стилістичну функцію [3, s. 159–165] ¹⁶.

Формули достовірності, у яких роль свідка виконує одна або більше осіб, можуть функціонувати і тоді, коли одна оповідача посилається на іншу, від якої вона цей переказ чула: «Тітка Мар'яна з Благоданища, вона мені завжди розповідала про тих чаклунів (вільом. – Авт.)» [49]. Той, на кого наша оповідача в цій ситуації посилається, нерідко і сам є співучасником події, зокрема дійовою особою переказу ¹⁷: «Я тобі зараз розкажу правду, як мені (розповідав) батько. Він не був брехуном» [46]. Оповідача посилається на свідка і дає йому моральну оцінку, чим додатково підсилює достовірність історії. У таких прикладах зазвичай встановлюється той самий тип зв'язку між повістярем і свідком, що і в попередньому прикладі, або ж називається його ім'я, особливо коли ця особа відома і реципієнтам: «І знову ж, що нам розповідав Фране Бачац» [46]. У цьому прикладі свідками є і Фране Бачац із родиною, і сім'я оповідачки; у такий спосіб принаймні одну з реципієнток (сестру оповідачки) залучено як свідка, бо вона знає і Бачця, і сім'ю, про яку йшла мова. В іншому тексті один оповідач посилається на іншого, від якого він той переказ чув, а себе репрезентує як свідка, залучаючи фразему «чути на власні вуха», яка сама по собі має на меті переконати, підсилити достовірність: «Та це Феліце розповідав, я чув це на власні вуха» [44]. Ще виразніше вдається підсилити елемент переконання у фраземі «бачити на власні очі»: «Це я бачив, щира жива правда, на власні очі...» [8, s. 398]. У цьому прикладі формула достовірності свідка поєднана з формулою достовірності оповідача («щира жива правда») і психологічною закономірністю: оскільки я бачив, то ніхто мене не переконає в протилежному. Оповідну логіку достовірності реалізовано в такий спосіб: позаяк не можна переконати в протилежному мене, який осьде живий перед вами і який вам це розповідає, то й у вас немає причин для сумнівів. До формул достовірності свідка належать і ті частини тексту, у яких повідомляється ім'я і прізвище, прізвисько або точне визначення генеалогії особи, яка є головним чи другорядним персонажем переказу: «Якийсь / такий собі Влахо Мілославич з Макоша...» [8, s. 408]; «Мате Брубняк був перевертнем ¹⁸» [2, s. 139]; «Там був один вієчар, Васо Вучелич, нині покійний» [2, s. 139]. Тобто ці особи (якщо й не можуть самі підтвердити правдивість історії, бо деякі з них, як ми бачимо з прикладу, наразі вже покійні) – знайомі членів колективу. Той чинник, що хтось із реципієнтів їх згадає, нерідко й підтвердить, що він їх пам'ятає, або навіть засвідчить, що він теж чув цю історію, створює цілковите враження правдивості на момент розповіді історії дослідникам. Називання конкретних

імен гарантує достовірність завдяки тому, що згадані особи справжні і вони існували завжди, а реципієнт, здавалося б, може перевірити цей факт в інших членів громади. Зазвичай він не підтверджується, але для статусу достовірності на момент актуалізації переказу це й не важливо. Важливо інше – справити враження вірогідності. Оповідна успішність формули достовірності може вимірюватися також майстерністю, з якою їх оповідачі вводять у текст, а ще результатом, який вони можуть забезпечити. Наприклад: «Але це старий, батько її, розповідав, а з ним ніколи, ти знаєш, Евеліно, ніколи не було такого, щоб він [...], бо коли людина обманує, то щоразу щось пропустить. Але, повір мені, він про це розповідав, може, разів з десять, але завжди так само» [42]; наратор обирає за свідка того оповідача, від якого він чув історію: «Але це старий, батько її, розповідав». Для додаткового підсилення він вводить такі елементи: звертається на ім'я до реципієнтки ¹⁹ (у нашому випадку – і дослідниці): «ти знаєш, Евеліно» – і залучає для підсилення переконання таку психологічну закономірність: «...коли людина обманує, то щоразу щось пропустить. Але, повір мені, він про це розповідав може разів з десять, але завжди так само». Така гарантія звучить переконливіше, ніж запевнення в щирості оповідача через те, що він прагне до більшої об'єктивності.

Майстерність такого введення часто передбачає і різноманітні стилістичні прийоми, коли шляхом ритмічно організованих повторів поступово досягається стан переконливості, як, скажімо, у такому типовому прикладі: «Я була малою, дванадцять літ мені було, але я бачила. І я бачила, коли вона прийшла до тієї бонни, і бачила, коли вона замітала і коли ходила до вітру, я бачила навіть її хвіст» [2, s. 144]. П'ятикратне повторення перфекта дієслова *бачити* в першій особі: перший раз – як загального повідомлення з часовою формулою достовірності, тричі – з подіями (*прийшла, замітала*) і вп'яте – поруч з атрибутом фізичної особливості вільми (хвіст) – реалізує формулу достовірності свідка не лише завдяки силі змісту, але й силі вираження. Інакше кажучи, саме редуплікацію і триплікацію Л. Маркс пов'язує з формульними висловами в усній прозі і підкреслює їхню активну функцію (порівняйте з працею Л. Маркс [28, s. 213–214]).

Подібно до того, як розмовні ситуації часто виникають між людьми, які добре знайомі між собою і водночас знають товариство, з якого запозичені дійові особи переказів, так само звичними є випадки, коли посилення на оповідача розширюється за рахунок прийому, який ми могли б назвати генеалогічною фігурою, наприклад: «Це мені розказував покійний Нін, Тонін, батько Звана» [44]. Її функція виходить за межі одного лише посилення достовірності. За допомогою генеалогічної фігури підтверджуються когезивні зв'язки громади, обновлюються знання про окремих її членів, зберігається пам'ять про стосунки в її межах, і це насправді є способом передачі історії місцевої громади. Подібно до того, як письмова пам'ятка береже зв'язки і стосунки обраних і видатних героїв (скажімо, королів, воєначальників тощо), ця історія – історія меншої суспільної групи, у якій усі один одного знають, –

пам'ятає і передає відомості про зв'язки усіх, хто її складав раніше і продовжує складати сьогодні.

Майстерні оповідачі знаходять і більш складні та інтригуючі оповідні форми для формул достовірності свідка. Так, Альбіна Шугар посилається на випадкових перехожих туристів, від яких чула переказ про фей (віл), які будували Арену; і хоч вона цей переказ знала раніше, зараз отримала додаткове підтвердження: «Я якраз була в Пулі на арені, коли якісь тальянці (італійці. – Авт.) дивились Арену і розмовляли про те, як її будували феї, і що так люди кажуть» [46]. У цьому прикладі формули достовірності залучаються двічі: спочатку оповідачка покликається на інших осіб²⁰, а потім цитує їхнє посилення на традицію – «так люди кажуть». Ця сама оповідачка в низці інших прикладів майстерно залучає формули свідка; так, в одному з переказів вона посилається на себе саму в іншій оповідній ситуації, подаючи той самий переказ реципієнтові, який заслуговує на довіру. Таким чином, і той реципієнт із попередньої оповідної ситуації, точніше, згадки про неї, дійсно стає свідком у цій оповідній ситуації. Після того, як оповідачка переказала історію, вона дає пояснення, а в кінці ще й сама себе цитує: «Я це і нашому пастору розповідала, і він дуже дивувався». При цьому їй вдалося майстерно обійти увагою справжню причину цього подиву. І, мабуть, ми не помилимося, припустивши, що його здивування не мало на меті підтвердити достовірність історії.

В іншому прикладі ця сама оповідачка втілює формулу достовірності свідка, назвавши ім'я головного героя, розширивши його за рахунок генеалогічних відомостей, впливши просторову формулу і додавши «матеріальний, фізичний» доказ в особі сина, який і нині живий: «Барбі Іво Обойкару, батьку Йожича, з Цвітича... Ще живий його син у Цвітичах». Звичайно, той факт, що син того, на кого посилається оповідачка, ще живий, аж ніяк не може бути об'єктивним доказом, що історія, про яку йдеться, трапилася насправді, але, повідомлений у такій послідовності і включений до формули достовірності, він стає доказом.

Крім попереднього оповідача та/або персонажа переказу, свідком може бути й реципієнт конкретної оповідної ситуації: «Хіба ж не був покійний Рис...» [46]. Цими словами оповідачка, з одного боку, посилається на вказану особу, а з другого, звертається до однієї з реципієнток і залучає її як свідка до своєї розповіді. Тепер реципієнтка стає свідком в очах інших присутніх. Майстерні оповідачі знають багато способів, за допомогою яких вони можуть представити як свідка того, хто в цей момент виявився їхнім реципієнтом. Так, оповідачка Катя Кухар включила до переказу (змінивши при цьому інтонацію) метанаративне повідомлення: «Цей чоловік сидів якраз тут, де ти зараз сидиш» [50]. Звісно, як і в попередніх прикладах, факт перебування реципієнта на тому самому місці, що й персонаж з її оповідки, не може бути доказом правдивості історії, але він беззаперечно справляє враження достовірності і в межах переказу стає доказом.

Висловлювання про «той самий стілець, те саме місце» або про те, що з кимось відбулася розмова «оце

прямо як я зараз з тобою», можна часто почути в розповідях із життя. А оскільки такі вирази не прив'язані до формул достовірності переказу або суто до історій із життя, то вони можуть бути успішно використані і в інших жанрах, наприклад у казці, де виконуватимуть різноманітні функції, зокрема викликатимуть сміх, що бачимо в казці «Бабина Білка», у якій оповідач не соромиться залучати до розповіді натяки на власну особу чи оточення: «герой “зробив вигляд, що спить і трохи захропив так, як оця баба”, а в цей час якась стара жінка справді спала на ліжку, трохи похропуючи» [8, s. 37].

Оповідач, як у прикладі з Альбіною Шугар із Сутиванця, може послатися на оповідний контекст, у якому він історію розповідав або чув, і процитувати те, що він тоді сказав, але тепер вже задля підтримки власного амбівалентного ставлення до почутого раніше: «Це і я чув, та ще й потім казав: “та вже давайте, заради Бога, поговоріть про щось розумніше”» [40].

Цікавим також є і спосіб, у який вводиться формула достовірності свідка в ситуаціях, коли оповідач прагне захистити / зберегти честь головного героя переказу: «Сім'я досі живе тут в общині» [44]. Оповідач поєднав формулу достовірності свідка з просторовою формулою таким чином, що, з одного боку, інформація є загальною (щоб можна було зрозуміти, про кого саме йдеться), а з другого, вона достатньо конкретна, аби забезпечити правдивість.

Посилання на джерела (письмові або електронні) у проаналізованих текстах не часто, проте все-таки з'являються. Оповідачка Альбіна Шугар посилається на «Даніцу»: «Це я читала в “Даніці”. Так, і таке було» [46]. Ця сама оповідачка залучила ще й телебачення в ролі свідка, знову ж таки дуже вміло, бо те, що в ефірі мова йшла про арену, не може бути доказом того, що Арену будували феї. Попри це, вона все ж згадала про це, щоб історія здавалася переконливішою. У більш ранніх зразках переказів, записаних в Істрі, є посилання на письмове джерело – книги без назв [2, s. 133], але в цьому прикладі книги виконують функції своєрідного маркера скарбу²¹ (якби вони не нагнали на ту книгу, то не пішли б шукати скарби), і є формулою достовірності свідка (коли існує книга, у якій це написано, більшою є вірогідність того, що розказана подія і справді відбулася). Цікавий приклад прямої вказівки на періодичне видання як джерело (а водночас і маркер скарбу), яке додатково засвідчує достовірність, – бо газета не обманює, – опублікований М. Бошкович-Стуллі. Оповідач не вірив у закопаний під Клеком скарб, що його охороняє змія, «аж поки якимось не прочитав про це у “Віснику”. (Тепер) якщо (оповідач) доживе до наступного літа, то поїде туди. «От тільки не знаю куди, доведеться запитати тих, хто там поближче. Ну, це я відкрито в газеті прочитав, а знаєш, коли в газетах пишуть, то це, мабуть, таки правда» [7, s. 178].

4. Формули достовірності оповідача, як і формули достовірності свідків, які апелюють до традиційних уявлень, мають достатньо високий ступінь мовної фіксації. Це ті частини тексту, у яких оповідач безпосередньо легітимує своє ставлення до історії, яку розповідає.

Найчастіше вони містяться в кінці історії, нерідко подані в запитальній формі: «А тепер, чи було це? Тут ми перебуваємо у невіданні, хіба не так?» [43]. У цьому прикладі, як і в багатьох інших, видно, що саме завдяки таким типам формул достовірності легітимація позиції оповідача містить певну частку амбівалентності: «Може, це було, а може й не було» [43]; «А тепер, що з цього правда, а що ні?»; «Чи справді це було, чи ні?»; «Хіба я знаю, що це так?» [46]; «до чого оце воно, га? Можливо, я не кажу, що це так, але можливо, є якась сила, якась надпотужна сила, у кожної людини свої особливості, дуже навіть можливо» [43]. В останньому з наведених прикладів формула достовірності розширена за рахунок пояснення. У вступній частині про формули вже йшла мова про те, що вираження амбівалентності може слугувати для захисту особистої репутації оповідача з огляду на специфічний статус, який перекази, особливо демонологічні, мають у суспільстві. А з другого боку, оповідач у такий спосіб може відверто висловити свій сумнів і, що найважливіше, майстерно випередити можливі сумніви реципієнта (чи принаймні їхнє словесне втілення). Так, якщо сама оповідачка у вербальній формі висловлює сумнів, можливість вербалізації сумнівів реципієнта втрачає свою актуальність. Більш вправні оповідачі посилюють амбівалентність ще й дотепним зауваженням (підтверджуючи тезу Бахтіна про народну культуру сміху); скажімо, оповідачка Марія Братуліч коментує: «Хто ж його знає, чи в голові в неї було те вознище, чи на дорозі, коли б це хто знав!» [47].

Надалі за допомогою цих формул може бути змінений і статус розповіді, як у цих прикладах: «Та це легенда, і я в те, знаєш, не вірю» [48] або: «І це вже була б легенда, це не якась доведена історія» [48].

Примітки

¹ Для цього тексту мною обрана назва «демонологічні перекази», хоча трапляється також назва «міфічні або міфологічні перекази». Жоден із цих термінів не є точним. Не йдеться ні про класичні міфи, ні про міфологію, ні навіть про справжніх демонів, однак усі ці назви вказують на міфічне сприйняття явищ, які характеризуються як надзвичайні і демонічні.

² Переказ – це усно-прозовий жанр, побудований на вірі/віруванні у правдивість, «реальність того, про що розповідається (недавнього чи давноминулого)» [4, s. 122]; «переказ – доречна назва для повідомлення, за яке людина відповідає і яким не може користуватися на свій розсуд» [1, s. 166]. Ф. Ранке зазначає, що переказ вимагає і від оповідача, і від адресата довіри до себе [32, s. 3], так само К. Чистов наполягає на тому, що перекази, з погляду оповідача і реципієнта, стають безглуздими і негідними уваги побрехеньками, якщо вони не мають певної життєво важливої функції в суспільстві і не містять достовірних фактів з повсякденного життя [12, s. 344]. Герндт зауважує, що зв'язок переказу і дійсності є більш специфічним, ніж в інших усно-літературних жанрах [цит. за: 13, s. 38].

³ «Під терміном “розповіді з життя”, згідно з визначенням М. Бошкович-Стуллі, можна розуміти й тип розповіді, який ми іменували традиційним терміном “фаєнда”. Фаєнда – один з різновидів розповіді з особистого досвіду оповідача або близьких йому осіб. Окремі фаєнди відомі лише в межах вузького етнічного об'єднання, оскільки найцікавіші з них не тільки десятиліттями перебувають у розповідному репертуарі одного оповідача, але й переходять до репертуару інших за умови, що оповідач, коли не йдеться про його власний, розповідає про досвід того, з ким він добре знайомий. [...] Необхідно також відзначити і її гумористичний характер як основну ознаку, за якою її можна відрізнити від споріднених видів розповіді в межах, визначених терміном “розповіді про життя”» [11, s. 60].

⁴ Детальна інформація про оповідачів, місце і час запису буде наведена лише щодо тих переказів, фрагменти текстів яких слугують у цій статті прикладами.

⁵ Описуючи ситуацію в повісті Шеноа «Золото ювеліра», Л. Маркс зазначає: «У цій історії насправді представлена ситуація усного переповідання як поліфонічного спектаклю, у якому поруч з головним оповідачем Грою

Звісно, існують і такі формули достовірності оповідача, завдяки яким незаперечно стверджується, що подібний випадок справді був: «Це правда» [46], «Це тобі істинна правда» (початок переказу) [38, s. 76], «І це дійсно було» (кінець) [38, s. 76]. Іноді запевнення супроводжується присяганням мовця: «Це правда, клянусь своїм здоров'ям» [8, s. 403].

Про формули достовірності оповідача, виражені конструкцією з часткою *що*, ми згадували в розділі про формули достовірності свідка, оскільки вони одночасно поєднують у собі два різновиди формул достовірності – є формулами достовірності свідка, бо посилаються на когось неназваного (традицію), хто цю історію передав, а також сприяють відмежуванню оповідача від розповіді (це дистанціювання опосередковано містить більший чи менший ступінь амбівалентності).

Формули достовірності є важливою складовою демонологічних та інших переказів, проте їхня важливість саме в демонологічних переказах, якраз завдяки тому, що межа між тим що вони характеризують (надприродне і потойбічне), і ситуаціями, у яких вони розповідаються (звичайне і буденне), є набагато помітнішою, ніж, наприклад, в історичних переказах (де переважно мовиться про різні періоди). Стратегічні засоби, використовувані оповідачами у формулах достовірності демонологічних переказів є різноманітнішими, масивнішими, «грунтовніше розробленими», оскільки покликані водночас забезпечити легітимний статус оповідача (який не вичерпується самою майстерністю переповідання) і виголошеного тексту, який передає «знання».

Чоколіним у різних ролях активну участь беруть слухачі. [...] Шеноа подав письмову версію сучасного магнітофонного запису усного переповідання» [31, s. 34]. Це твердження особливо вдало характеризує розповідні ситуації, пов'язані з переказами. У таких ситуаціях оповідачі звертаються із запитаннями до реципієнтів, останні вербально (а не лише за допомогою міміки та жестів) погоджуються і самі ставлять запитання тощо. Взаємодія тут значно тісніша, ніж при переповіданні, наприклад, казок чи інших жанрів з більш химерною основою.

⁶ Аналіз, без сумніву, наскільки це дозволяли межі нашого дослідження, підтверджений прикладами з підготовлених раніше записів інших авторів.

⁷ «Легенди мають релігійний зміст, переважно присвячені життю святих, пов'язані з певними церквами і святими місцями. Із проповідей і церковних книг вони потрапили до усного обігу. Подібно до переказів, вони також містять елементи надприродного, у їхні дива вірять. Але їхнє внутрішнє наповнення відрізняється від зовнішнього оформлення: вони несуть не страх і дисгармонію, а віру в чудеса Божі і його святих, мають на меті встановити порядок і гармонію, і їхній

стиль відмінний від стилю переказів...» [7, s. 23–24].

⁸ Морок, або орко (орк) – надприродна істота, яка зазвичай веде нічний спосіб життя, з'являється переважно в подоби осла, рудого мула, козла, вівці чи миші і, набуваючи неприродних для цих тварин розмірів, заносить подорожніх туди, куди вони не збиралися, збиває їх з дороги і змушує блукати [33, s. 294–307]. Порівняйте також із працею Лозиці [25, s. 46–50, 59–72].

⁹ «Отже, Ріпенда – це село за три кілометри від Лабіна. Зараз тут асфальт. І коли йдеш з Ріпенди до Лабіна, є одна велика скеля. Величезна скеля. Не те, щоб гігантська, але досить велика, і ніде навколо немає такого великого каміння. І це вже була б легенда. Це не якась доведена історія. Легенда каже, що віли, коли будували Арену в Пулі..., летіли за тим камінням на Гресь, і я не знаю, куди ще точно, на Корчулу, чи що? Не знаю, звідки вони те каміння ще приносили для будівництва Арени. Тоді вони летіли через Ріпенду на Пулу. І одна з них, побачивши вродливого хлопця на тому перехресті Рабац-Лабін-Ріпенда, впустила камінь. Отак ця скеля тут і залишилась» [48].

¹⁰ Хресник (хорват. krsnik) – це людина (найчастіше чоловічої статі, хоча в Істрі є і хресниця) з надприродними здібностями, що їх вона використовує переважно для допомоги людям. Його призначення – захищати від відьом та відьмаків (чаклунок і чаклунів) і їхніх злодіянь, а також від іншого зла, викликаного надприродними силами. Забезпечує родючість і може вилікувати від деяких хвороб, причини яких мають надприродне походження. Цей персонаж переказів відомий також в Істрі, у Хорватському примор'ї та на Кварнерських

островах, а в дещо відмінній від хорватської фонетичній версії – kresnik – також і в Словенії [33, s. 177–188]. Порівняйте також із працями Мар'янич [27], Бошкович-Стулли [10], Гінзбург [18], Кланзіцай [21] та Елліаде [16].

¹¹ Низка переказів про надприродні явища на теренах Істри містять інформацію про непевний / небезпечний час близько полудня (час від 11 до 13 години) і близько півночі (з 23 до 1 години ночі). Цей момент згадується в переказах, у яких є сцени з воскресінням мертвих і штукарство відьом і відьмаків (чаклунок і чаклунів). Порівняйте також із працею Рудан [33, s. 248–254, 330–337].

¹² Не будемо перейматися дилемою, чи можна вести мову про вірування, які існують поза переказами.

¹³ Топонім.

¹⁴ Просторові формули достовірності особливо деталізовані в історичних переказах. Порівняйте також із працею М. Драгича [14, s. 194, 221, 225].

¹⁵ Шляхом їх підрахунку в текстах можна пересвідчитись, що кількість формул достовірності свідків приблизно в чотири рази перевищує число формул будь-якого іншого виду.

¹⁶ Посилаючись на цю працю, опубліковану в 1975 році, автор стисло розповідає про це в статті «Від усного переказування до опублікованого переказу»: «Стилістично функціональним є [...] також пропущення дієслова на позначення процесу мовлення. Сполучна частка *da* (*уо*), вжита у граматично помилкових місцях, де, здавалось би, вона непотрібна, – у розповідях трапляється часто, але її не знайти в друкованих збірниках, – допомагає оповідачеві внести до своєї розповіді елемент суб'єктивності, дистанціюватися від нібито об'єктивного

твердження» [6, s. 145].

¹⁷ З одинадцяти переказів, які Ланг опублікував у розділі про відьом [23, s. 903–907], аж вісім починаються формулою, яка повторюється майже точно, хіба що змінюються імена тих, хто їх розповідає (і час дієслова), а дві з трьох, що залишилися, починаються з імені головного героя або із зазначення родинних зв'язків героя одразу безпосередньо поряд з його іменем.

¹⁸ Вовкулака.

¹⁹ Звертання до реципієнта на ім'я під час переказів у функції своєрідного посилювача переконливості правдивості тексту розповіді не є поодиноким прикладом, це досить часто використовуваній «допоміжний засіб» в автентичних або близьких до них оповідних ситуаціях, про що свідчать і записи студентки Венцеслави Мандич, яка занотувала розповіді своєї бабусі: «*Чуси, Венко, мене від відправив...*»; «*Чуси, Венко, я з однією бабою, з отією найстарішою тіткою...*» [37, s. 6]. Але приклади подібного звертання знаходимо і тоді, коли дослідниця не перебувала в близьких стосунках зі своїм оповідачем (про це можна судити з типу самого звертання): «*Так що отак це було, пані, а вже чи правда це, чи ні, я чув отак*» [7, s. 371].

²⁰ При посиланні на інших оповідачів (які в цьому випадку навіть розмовляють іншою мовою) достовірність має додаткову вагу. Це, без перебільшення, вдалося оповідачеві в такому прикладі: «*Це розповідали мені американці...*» [23, s. 79].

²¹ Про маркери скарбів (серед яких і книги) див. у праці Карановича [19, s. 73–78].

Література *

1. *Biti V.* Bajka i predaja. Povijest i pripovijedanje. – Zagreb, 1982.

2. *Bošković-Stulli M.* Istarske narodne priče. – Zagreb : Institut za narodnu umjetnost, 1959.

3. *Bošković-Stulli M.* Narodna predaja – Volkssage – kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze // Usmena književnost kao umjetnost riječi. – Zagreb : Mladost, 1975. – S. 121–136.

4. *Bošković-Stulli M.* O rečenici usmenog pripovjedača // Usmena književnost kao umjetnost riječi. – Zagreb : Mladost, 1975. – S. 153–174.

5. *Bošković-Stulli M.* Usmena književnost // *Bošković-Stulli M., Zečević D.* Usmena i pučka književnost. Povijest hrvatske književnosti. – Zagreb : Liber, Mladost. – 1978. – Knj. 1. – S. 7–323.

6. *Bošković-Stulli M.* Od usmenog pripovijedanja do objavljene pripovijetke // Usmena književnost nekad i danas. – Beograd :

Prosveta, 1983. – S. 134–150.

7. *Bošković-Stulli M.* Usmene pripovijetke i predaje. Stoljeća hrvatske književnosti. – Zagreb : Matica hrvatska, 1997.

8. *Bošković-Stulli M.* Priče i pričanje. Stoljeća hrvatske usmene proze. – Zagreb : Matica hrvatska, 1997.

9. *Bošković-Stulli M.* Pričanje o pričama. O usmenoj tradiciji i o životu. – Zagreb : Konzor, 2002. – S. 47–64.

10. *Bošković-Stulli M.* Tragom krsnika i benandantea // Od bugaršice do svakidašnjice. – Zagreb : Konzor, 2005. – S. 125–159.

11. *Božanić J.* Komiške facende. Poetika i stilistika usmene nefikcionalne priče Komiže. – Split : Književni krug, 1992.

12. *Čistov K. V.* Zurfrageder Klassifikationprinzipien den Prosa-Volksdichtung // *Petzold L.* Vergleichende Sagenforschung. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969. – S. 337–347.

13. *Dégh L.* Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre. – Bloomington ; Indianapolis : Indiana University Press, 2001.

14. *Dragić M.* Deset kamenih mačeva. Hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine. – Baška Voda : Mala nakladna kuća Sveti Jure, 1999.

15. *Dundes A.* Interpreting Folklore. – Bloomington ; London : Indiana University Press, 1980.

16. *Eliade M.* Okultizam, magija i pomodne kulture. Eseji s područja komparativne religije / prev. L. Filipović. – Zagreb : Grafički zavod Hrvatske, 1981.

17. *Elijade (Eliade) M.* Šamanizam i arhajske tehnike kulture / prev. Z. Stojanović. – Novi Sad : Budućnost, 1985.

18. *Ginzburg C.* I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento. – Torino : Piccola Biblioteca Einaudi, 1979.

19. *Karanović Z.* Zakopano blago – Život i

* № 35–38 – рукописні збірки, № 39–50 – рукописні збірки авторки статті, у яких подано таку інформацію: місцевість, рік запису, прізвище та ім'я інформаторів (повністю або скорочено), дата їх народження, а також число, місяць і рік запису [прим. редактора].

- priča. – Novi Sad : Bratstvo i jedinstvo, 1989.
20. *Klanizcay G.* Shamanistic Elements in Central European Witchcraft // Shamanism in Eurasia / prir. M. Hoppál. – Göttingen : Herodot, 1984.
21. *Klanizcay G.* Heilige, Hexen, Vampire. Vom Nutzen des Übernatürlicheh. – Berlin : Verlag Klaus Wagenbach, 1991.
23. *Lang M.* Samobor. Narodni život i običaji. Reprint izdanje iz 1915. – Zagreb : Zagreb. – 1992.
24. *Lord A.* Pevač priča. – Beograd : Idea, 1990.
25. *Lozica I.* Dva demona: Orko i macić // Poganska baština. – Zagreb : Golden marketing, 2002. – S. 41–97.
26. *Lüthi M.* Das Volkmärchen als Dichtung. Ästhetik und Antropologie. – Düsseldorf ; Köln : Diederichs, 1975.
27. *Marjanić S.* Vještije psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa) // Studia ethnologica Croatica. – 2005. – N 17. – S. 111–169.
28. *Marks L.* Stilografija usmene proze suvremenih zapisa // Croatica. – 1993. – № 37/39. – S. 203–216.
29. *Marks L.* Vekivečni Zagreb. Zagrebačke priče i predaje. – Zagreb : AGM, 1994.
30. *Marks L.* Stilografija usmene proze suvremenih zapisa: doktorski rad. – Zagreb, 1996.
31. *Marks L.* Usmena tradicija o Zagrebu u Šenoinom djelu // Umjetnost riječi. – 1998. – N XLII. – S. 25–41.
32. *Ranke F.* Grundfragen der Volkssagenforschung // Vergleichende Sagenforschung / prir. L. Petzold. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969. – S. 1–20.
33. *Rudan Kapec E.* Nadnaravna bića i pojave u usmenim predajama u Istri: doktorski rad. – Zagreb, 2010.
34. *Velčić M.* Otisak priče. Intertekstualno proučavanje autobiografije. – Zagreb: August Cesarec, 1991.
35. *Bliznec S.* Predaje // Novi zapisi hrvatske usmene književnosti (Botica, Stipe, 2006). – S. 30–41.
36. *Hrastovec M.* Predaje // Novi zapisi hrvatske usmene književnosti (Botica, Stipe, 2006). – S. 19–38.
37. *Mandić V.* Predaje // Novi zapisi hrvatske usmene književnosti (Botica, Stipe, 2006). – S. 1–11.
38. *Sviben M.* Zabilježene predaje. U Novi zapisi hrvatske usmene književnosti (Botica, Stipe, 2006). – S. 72–79.
39. *Balići, 1999* (kazivačica: M. R., rođ. 1950., inzistirala na anonimnosti; zapis 17 ožujka 1999).
40. *Hrboki, 2002* (kazivači: Norina Benčić, rođ. Peruško, 1943; Božo Benčić, rođ. 1942, Hrboki; zapis 27 veljače 2002).
41. *Kringa, 2000* (kazivač: Šime Erman, rođ. 1931, Kringa – kazivač me odveo do kazivača iz Rajki, a pripovijedao je i tamo; zapis 4 travnja 2000).
42. *Krnica, 2000* (kazivači: Jakov Raponja, rođ. 1935, Krnica, Pina (Josipa) Raponja, rođ. Čadro, 1939, Krnica; zapis 4 kolovoza 2000).
43. *Pula, 2002* (kazivačica: Agneza Vale, rođ. Vale, 1926, Rakalj; zapis 10. kolovoza 2002).
44. *Rajki, 2000* (kazivači: Petar Rajko, rođ. 1913, Rajki, Šime Erman, rođ. 1931, Kringa, zapis: 4 travnja 2000).
45. *Sankovići, 2001* (kazivačica M. K., rođ. 1923, inzistirala na anonimnosti: «Stavite mi drugo ime, ma mojega nemoj, ča će me čitat u Zagrebu?»); zapis 22 veljače 2001).
46. *Sutivanac, 2002* (kazivačice: Albina Šugar, rođ. Roce, 1926 i Milka Frančula rođ. Roce, 1923 – u. 2005, Sutivanac; zapis 24 veljače 2002).
47. *Sv. Petar u Šumi, 2001* (kazivačica: Marija Bratulić, rođ. Jurić, Kranjci, 1944; zapis 6 kolovoza 2001).
48. *Vižinada, 2001* (kazivačica: Roberta Razzi, rođ. Dimić, 1965, Pula (živi u Rapcu, ali kazivačka je situacija snimljena u Vižinadi); zapis 9 lipnja 2001).
49. *Zeci, 2002* (Marija Zec, rođ. Folo, 1929, Mengići; zapis 23 veljače 2002).
50. *Žavori, 2001* (Kate Kuhar, rođ. Lovrečić, 1922, Žavori; zapis 3 veljače 2001).

Переклад з хорватської Наталі Щербини